

Stejně jako dnes, také po celé dlouhé 19. století byla rodina především malá sociální skupina, tvořená jedinci spjatými manželstvím, pokrevním příbuzenstvím či adopcí. Členové rodiny se řídili (a řídí) ustálenými vzory chování, každý člen rodiny plní určitou sociální roli. Funkce manželství a rodiny se měnila v závislosti na společenských změnách a tyto změny byly relativně pomalé.

V biologickém a právním smyslu je rodina svazkem ženy, muže, případně jejich dětí. Pokud chybí jeden z rodičů, mluvíme o neúplné, kusé rodině, za neúplnou rodinu bývá někdy považován i pár bez dětí. Pokud žije pohromadě více generací, pak za rodinu považujeme dvě nejmladší generace. Takové rodině se říká též rodina manželská, rodina, pro niž je důležitější fakt vzniklého manželského svazku než pokrevní příbuzenství. Jejimi hlavními členy jsou manžel, manželka, jejich neprovdané a neženaté děti. Ostatní příbuzní zaujímají podřazené postavení. Pro tento typ rodiny se vžilo označení rodina nukleární, a je typickou rodinou industriální společnosti, třebaže se objevuje už v protoindustriálním období. Díky bádání a závěrům anglického historického demografa Petera Lasletta bylo možno definitivně pohřbit mýtus o patriarchální rodině: od 16. století převažuje nejen v západní, ale i ve střední Evropě rodina manželská, nukleární, jejíž základ tvoří rodiče a jejich svobodné děti.

Nukleární rodina převažuje dodnes, nicméně její funkce (obvykle se uvádí funkce reprodukční, sociálněvýchovná, ekonomická, obranná a emocionální) se změnila či zredukovaly. Vlivem změn ve společnosti, vznikem kapitalistického trhu a moderního státu disponujícího pravidelnou armádou, četnictvem a policií oslabily funkce ochranná a ekonomická. Na funkci sociálněvýchovnou se stále výrazněji podílela škola, některá zařízení pro děti předškolního věku, případně kojence a batolata, či některé prvky sociální sítě. Funkce reprodukční zůstala zachována, zato funkce emocionální výrazně hypertrofovala.

Reprodukční funkce rodiny spočívala především v početí dalšího života, v pokračování lidského rodu. Mít děti bylo nejen přirozené, ale i nutné: měly to být právě ony, kdo jednou převzou předchozími generacemi nastřádaný majetek a o staré a nemohoucí rodiče se postarají. Bezdětná rodina byla anomálií, neplodnost byla považována za neštěstí, trest, boží prokletí, za dostatečný důvod k rozvodu. Plodnost se přivolávala modlitbou, zařikáním, bylinami, praktikami špinavé medicíny; spolu se specializací lékařských oborů sílil význam racionálně zdůvodňované léčby. Nicméně ani rodiče dlouho a marně toužící po dítěti nevolili v drtivé většině případů adopci: pokrevní

příbuznost si udržela mimořádnou důležitost. Pokud nešlo o „nalezenec“, který zůstal v rodině nájemně kojné, adoptovaly se osiřelé či jinak sociálně znevýhodněné děti z příbuzenstva, které v nové rodině zpravidla sloužily jako levná pracovní síla v domácnosti, dílně či hospodářství. Vzácněji býval adoptován důsledek mladistvého (případně zralejšího) poklesku manžela.⁴⁵⁴

Sexualita

K manželským povinnostem obou partnerů patřil pohlavní styk: podle svatého Pavla „žena svého těla v moci nemá, ale muž, podobně pak i muž svého těla v moci nemá, ale žena“.⁴⁵⁵ Naplněný sexuální život platil za záruku míru a jednoty v domě, nicméně muž nesměl manželku k manželským povinnostem nutit, neboť by ze spojení nevzešlo kvalitní potomstvo. V žádném náboženském prostředí neměla žena manželovi toto právo upírat, měla však zůstat cudná a stydlivá.⁴⁵⁶ Jediným důvodem manželského styku, při „kterém člověk meze a práva lože manželského od Boha ustanovené nepřekročí, aniž skrze hovadskou chlipnost poctivosti rodičů a dítěte ohavně poskvrní“,⁴⁵⁷ bylo podle církve, která díky zpovědníci měla o sexuálním životě svých oveček informace tak říkajíc z první ruky,⁴⁵⁸ početí dalšího syna nebo dcery Kristovy.

Vysoký počet porodů odpovídal vysoké dětské a kojenecké úmrtnosti, která byla ve srovnání s dneškem více než desetkrát vyšší, a to především ve městech. Zdá se tedy, že lidé – třebaže takto nahlas neuvažovali – podvědomě cítili, že demografická rovnováha vyžaduje vysokou natalitu. Taková byla ostatně reflexe populacionistů a demografů 18.–19. století. Pro nezámožnou rodinu znamenaly děti bohatství, pracovní sílu, která měla jednou živit zestárlé a nemohoucí rodiče, proto bylo nezbytně nutné, aby se alespoň

⁴⁵⁴ Tak tomu bylo údajně v rodině univerzitního profesora Vojtěcha Šafaříka, který adoptoval svou nemanželskou dceru Ludmilu, pozdější manželku chemika Bohuslava Braunera. Srov. Vladimír HELLMUTH-BRAUNER: *Paměti rodu*. K vydání připravila Milena Lenderová. Praha 2000, s. 182.

⁴⁵⁵ KHUN: *Katechismus Ženichův*, s. 79. Neplnění těchto „manželských povinností“ vede podle autora „k cizoložství a jiným rozpustilostem a nešlechtnostem“.

⁴⁵⁶ Srov. např. Františka HANSGIRGOVÁ: *Hospodyně našeho věku. Krátká naučení o vedení městského i venkovského hospodářství*. Praha 1874, s. 5–6; dále Adolph v. KNIGGE: *Umění v manželství šťastnu býti a lásku i úctu druhé polovice manželské sobě získati a zachovati*. Díle L. Knigge vzdělal E. Z. Praha, b. d. (před 1900), s. 15; ba dokonce Anna BAYEROVÁ: *Žena lékařkou*. Praha 1907, s. 169 aj.

⁴⁵⁷ KHUN: *Katechismus Ženichův*, s. 13.

⁴⁵⁸ Milena LENDEROVÁ: *Zpovědní zrcadlo jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století*. In: *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha 1999, s. 94–103.

některý z potomků dožil dospělého věku. Svou roli zde samozřejmě hrála i snaha někomu předat majetek rodiny, panství, statek, dům, chalupu, živnost. Mezi vysokou dětskou úmrtností a vysokou natalitou ovšem neexistovala přímá úměrnost, jak dokládají vysoké počty porodů i v rodinách, kde miminka ani malé děti zpravidla tolik neumíraly, v rodinách panovnických a šlechtických. Jak je vidět, psychologické vysvětlení demografického chování lidí předstatistického období zůstává stále na úrovni dohadů a konstrukcí. Skutečně si plodné páry přály mít deset i více dětí? Pokud ano, platí to pro všechny páry přivádějící na svět velký počet potomků? Nebyla tato vysoká natalita výrazem rezignace tam, kde manželé nedokázali omezit pohlavní styk a o antikoncepci buď vůbec nevěděli, nebo ji jako hříšnou odmítali? Byl vysoký počet porodů dokladem dlouhotrvající vzájemné přitažlivosti manželů, sexuální apetence obou, či pouze nezvladatelné apetence mužské, případně mužské dominantní bezohlednosti?

Jak se přešlo od starého demografického režimu, charakterizovaného nízkým průměrným věkem a vysokou kojeneckou úmrtností, k režimu novému, založenému na vyšším průměrném věku a vykazujícímu nižší složku dětské populace?⁴⁵⁹ Nabízejí se dvě odpovědi. Někteří z badatelů hovoří o změně mentality. Plánované rodičovství vyžaduje schopnost předvídání a sebeovládání, což v tradiční společnosti nebylo „myslitelné“, zatímco v 19. století již ano. Jiní naopak na základě využití děl církevních autorů mají za to, že alespoň některé kontraceptivní techniky byly známy, a pokud se neprojevily ve větší míře, bylo tomu díky bdělosti církve, strachu před sankcemi a malou publicitou těchto metod. Ta nastala až po pádu církevních bariér, spolu s geografickou mobilitou a sekularizací mravů, které osvobodily jak svědomí, tak jazyk. Teprve pak se aktivním rozhodnutím manželských párů začal měnit populační pohyb a věková pyramida.

Sekularizující se *dlouhé* 19. století tvoří první fázi předělu mezi církví reglementovanou sexualitou a sexuálním osvobozením druhé poloviny 20. věku. Po staletí zakazovala církev sex v době půstu a významných církevních svátků.⁴⁶⁰ Před osvícenskými reformami zaujímaly tyto dny zhruba jednu třetinu roku, pak jich ubylo; patrně ubývalo i ochoty světit je i tímto nekontrolovatelným způsobem. Skončily namáhavé robotní povinnosti i povinnost robotovat mimo bydliště, skutečnosti, které předtím ovlivňovaly intimní život manžel-

⁴⁵⁹ Podrobněji srov. Eduard MAUR: *Pačátky demografického přechodu v Evropě*. In: Svatava RAKOVÁ, Christian LEQUESNE: *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?* Praha 2006, s. 125–137.

⁴⁶⁰ KHUN: *Katechismus Ženichův*, s. 80.

ských párů. Ustal rytmus počtů a porodů diktovaný zemědělským rokem: industrializace a urbanizace zasáhla i tento nejsoukromější kout života lidí. Změna byla ovšem více než pomalá. Pokud můžeme ve 20. letech 19. století zaznamenat mírný pokles porodnosti, nejde o náznak počátku plánovaného rodičovství, ale spíš o vliv zvýšení průměrného věku při uzavření sňatku. Stejně tak pokles počtu narozených dětí na přelomu čtyřicátých a padesátých let 19. století byl způsoben neúrodou obilí a suchou hnilobou brambor. To, že zatím nešlo o vědomou regulaci porodnosti, dokládá opětový vzestup porodnosti v následujících letech. Záměrný pokles manželské plodnosti lze sledovat až od konce sedmdesátých let,⁴⁶¹ nikoli ale v prostředí dolních vrstev.⁴⁶²

První krok k plánovanému rodičovství neznamenal ještě vykročení k sexuální svobodě. Pro „počestné“ 19. století,⁴⁶³ stojící na poklidných hodnotách řádu a pořádku, vyznačující se viktoriánskou pruderií, byla sexualita věcí, o níž se nemluvilo. Míra respektu k tomuto tabu byla poplatná sociálnímu statutu: velmi pruderní byla buržoazie, méně maloburžoazie. Dělnictvo a nemajetné venkovské vrstvy představovaly sociální skupiny, které se konvenční morálkou řídily v míře poměrně omezené.⁴⁶⁴ Na venkově byla tradičně sexuální morálka volnější, což bylo dáno jak snazšími kontakty mezi mladými lidmi, tak skutečností, že chov hospodářských zvířat nabízel názorné informace týkající se rozmnožování.

V buržoazním prostředí byly rozhodujícími ctnostmi důstojnost, zdrženlivost, střídmost a šetrnost, ctnosti spojené s obchodem a podnikáním, v podstatě protestantské hodnoty, důležité pro rozvoj kapitalismu. Sexualita zůstala vnímána jako pouhý prostředek k rozmnožování: rozkoš má k sexualitě dovést, ale nemá být jejím cílem. Buržoazie navíc rozkoš chápala jako plýtvání energií.⁴⁶⁵ Střední vrstva byla s těmi názory konformní, dávala si záležet na vnějších symbolech mravnosti, vydávaných za atribut vlastního prostředí.

Vliv zpovědnice a katolické církve je patrný ještě po celou sledovanou dobu. Přestoupení příkázání šestého (nesesmílníš) a devátého (nepožádáš

⁴⁶¹ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 168an.; SRB – KUČERA: *Vývoj obyvatelstva*, s. 116–125.

⁴⁶² Srov. Jana MACHAČOVÁ: *Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století: analýza vzpomínek Františka Halase staršího z let 1885–1913*. In: Jana MACHAČOVÁ, Jiří MATĚJČEK: *Studie k sociálním dějinám 19. století*, 6. Opava, Praha, Kutná Hora 1996, s. 69an.

⁴⁶³ Martin FAFEJTA: *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*. Věrovany 2004, s. 101.

⁴⁶⁴ Srov. např. Jan MĚCHÝŘ: *Vzory chování dělníka v českých zemích v 19. století*. In: Jana MACHAČOVÁ, Jiří MATĚJČEK (ed.): *Studie k sociálním dějinám 19. století*, 51 (8). Kutná Hora, Opava, Praha 1998, s. 107–108.

⁴⁶⁵ Martin FAFEJTA: *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*. Věrovany 2004, s. 102.

manželky bližního svého) bylo smilstvem, nicméně pod tento pojem se vešla celá řada dalších projevů chování, mluvení i myšlení. Daleko širší význam měl i pojem *sodomie*, jímž – kromě pohlavního styku se zvířetem (*sodomie dokonalá*) – byla označována jakákoli jiná poloha při pohlavním styku než „missionářská“, nebo pohlavní styk osob stejného pohlaví. Další posun významu nastal u pojmu *onanie*, nebo spíš *onanismus*, který označoval přerušovanou soulož. Vedle hřešení pouhou myšlenkou mohl věřící zhřešit také zlymi řeči a skutky, posloucháním dvojsmyslných necudných řečí a žertů. Mimořádná pozornost byla věnována první zpovědi a zpovědím dětí a mládeže vůbec. Zpovědník měl sledovat rovněž předmanželský styk včetně možných a utajovaných potratů či infaticidity, proto se při zpovědi měl vyptávat svobodných dívek na jejich dosavadní erotické zkušenosti. Pokud již došlo k pohlavnímu styku, měl zjistit, zda samotný hřích smilstva s sebou nenesl ještě další možné hříchy. V manželském sexu brojila církev především proti přerušované souloži, která byla v této souvislosti považována za lehčí formu uměle provedeného potratu. Od počátku 20. století se připouštěla metoda neplodných dnů, třebaže představy o ní byly velmi nepřesné.

Přestože od konce století vycházela – většinou překladová – populárně psaná lékařská literatura o hygieně a technice manželského soužití,⁴⁶⁶ obracující se ke kultivovanému prostředí horních a středních vrstev, v níž – pravda, velmi zvolna – došlo v posledních desetiletích 19. století k rehabilitaci sexuality, nevíme, nakolik se rozšířila. Lékaři začínají vysvětlovat pohlavní akt jako něco přirozeného, jako projev tělesnosti člověka, která má však být vždy kontrolována rozumem. I v medicínském diskurzu, stavějícím se proti „nemírnosti pohlavní“ a prosazujícím zdrženlivost,⁴⁶⁷ je legální prostor sexuality vymezen dveřmi manželské ložnice. Lidská sexualita má duchovní a tělesnou stránku,⁴⁶⁸ třebaže tělesná je nižší, je podle lékařů nutná k zachování duševního zdraví. Proto v některých publikacích už najdeme návodů k omezování manželské plodnosti.

Představa o tom, že novomanžel má být vybaven jistými erotickými zkušenostmi,⁴⁶⁹ zatímco novomanželka nikoli, je dokladem, do jaké míry v pra-

⁴⁶⁶ Srov. např. Paolo MANTEGAZZA: *Physiologie lásky*. Praha 1891; TÝŽ: *Physiologie ženy*. Praha 1894; Seved RIBBING: *Pohlavní zdravotní věda. Tři přednášky* Med. Dra. Seveda Ribbinga, profesora na lundské univerzitě ve Švédsku. Praha 1896; BAYEROVÁ: *Žena lékařkou*.

⁴⁶⁷ Anna BAYEROVÁ: *Žena lékařkou*, s. 173an.

⁴⁶⁸ Anna BAYEROVÁ: *Žena lékařkou*, s. 165an.

⁴⁶⁹ „Běda ženě, která v jistých věcech ukazuje více znalosti než muž! Muž chce být učitelem, nikoli žákem své družky.“ Paolo MANTEGAZZA: *Physiologie lásky*. Praha 1891, s. 309.

xi i veřejném mínění nadále přetrvávala dvojitá morálka, jiná pro muže a jiná pro ženu. Ostatně až do počátku 20. století je odborná literatura týkající se pohlavního života dílem mužů, jsme tedy poměrně dobře informováni jak o panujících normách, tak (třebaže zde je skutečnost méně evidentní) o panující praxi. Zdůrazněme ovšem, že jde o díla dominantní poloviny lidstva, tedy o reflexi ryze mužskou. Jak je to s pohledem ženským? Ženské emancipační hnutí, vcelku úspěšné, pokud se týče dívčího vzdělání a profesní kvalifikace, problémy sexuálního osvobození neřešilo. K základním otázkám „pohlavní zdravotní vědy“ se vyjadřovaly první (české) lékařky, jejichž znalosti o intimním životě vlastních klientek byly nepopíratelné. Samy však zůstaly bez výjimky neprovdány (do manželství vstupovaly až po první světové válce), velmi pravděpodobně bez vlastních sexuálních zkušeností (kvůli své klientele musely zůstat mravně bezúhonné, a mimomanželská erotika byla stále tabu), což jejich vidění problému poněkud zjednodušuje. A co ženské ego-dokumenty?⁴⁷⁰ Záznam o vztahu těla a sexuality v nich najdeme poměrně vzácně. V denících matek (či vdaných žen) postrádáme zmínky o kontrceptivních metodách. Je to dáno skutečností, že mezi pisatelkami chybí matky početných rodin, jež by realita nutila k úvahám o nevýhodách málem každoročního porodu? Vyplývá absence erotiky z faktu, že disponujeme převážně deníky katolíček, respektujícími názory své církve na lidskou sexualitu? Nebo připustíme, že omezování počtů bylo v rodinách středních vzdělaných vrstev už samozřejmostí, byť nepřiznávanou? Pak by bylo zajímavé dovědět se, jakých metod se užívalo.

O některých postupech se vědělo už dlouho. Vedle zdrženlivosti, zvyšování věku při vstupu do prvního manželství a prodlužování laktace⁴⁷¹ sem patřila přerušovaná soulož, dále předchůdce prezervativu, původně určený k prevenci pohlavních chorob; v průběhu druhé poloviny 19. století se objevují i další mechanické a chemické antikoncepční prostředky. Tradice znala užívání kyseliny citronové, borové či mléčné, které byly součástí intravaginálních past, žlacin a pastilek už u některých starověkých civilizací, od konce 19. věku bylo možno spoléhat i na první mechanické antikoncepční prostředky dámské.⁴⁷² I velmi vzdělaní lidé ovšem odmítali kontrceptivní tech-

⁴⁷⁰ Srov. Milena LENDEROVÁ: *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*. Praha 2007.

⁴⁷¹ MAUR: *Počátky demografického přechodu*, s. 132–133.

⁴⁷² Nejstarším pesarem byl zřejmě tzv. Mensingův pesar (podle německého lékaře Mensingy), okluzivní kaučukový nástavec s kovovým pružným prstencem v okraji. Objevil se na konci 30. let 19. století. Dále se užívaly hubky, dezinfikované kyselinou karbolovou, a hedvábné

niky jako „zlo moderní společnosti“, ohrožující „něžné a mravné pocity rodinné“.⁴⁷³ Ani všichni lékaři neschvalovali tento způsob omezování porodnosti.

Sexuální osvobození není otázkou jednorázového předělu, ale skrytého vývoje. Od konce 19. století začala nově pojetí erotiky (včetně jiných než heterosexuálních vztahů) artikulovat umělecká avantgarda. Přibývalo žen pracujících v oborech až dosud vymezených mužům - jejich fyzické i duševní kvality prověřila první světová válka. Důležitým mezníkem je meziválečné období, kdy na natalitu působí jak novomalthuziánství,⁴⁷⁴ tak stále zřetelnější podíl žen na trhu práce, a to v kvalifikovaných profesích. Sexuální revoluci dokončil teprve objev bezpečné a přístupné ženské antikoncepce.

Emoce v rodině

Přesto i nedůsledné omezování porodnosti v posledních desetiletích 19. století umožnilo posílení emocionální funkce rodiny. Ta je dnes považována za prvořadou, zůstávala ale dlouho sekundární a do popředí se dostala až po oslabení starších tradičních (ekonomické, obranné, případně sociálněvýchovné) funkcí. Emoce hrály v rodině jen okrajovou roli, a to jak ve vztahu mezi manžely, tak ve vztahu mezi rodiči a dětmi i dětmi navzájem.

Ač se nám to může zdát neuvěřitelné, láska v dnešní podobě nebyla při uzavření sňatku po dlouhá staletí podstatná, také vztahy mezi rodiči a dětmi byly méně emocionální, více autoritativní na jedné a uctivé na druhé straně. Ve vztahu mezi ženou a mužem převládala po staletí spíše aspekt spolupráce a sounáležitosti než cit erotické lásky. Ještě v 19. století - a stačí se jen rozhlédnout po manželských známých osob - docházelo k uzavírání sňatků na základě pouhé rodičovské autority, podložené racionálním kalkulem více či méně ekonomicky motivovaným. U panovnických a aristokratických rodin rozhodovaly důvody dynastické, politické, ekonomické. Ani prostředí středních vrstev nebylo nakloněno předmanželské lásce, třebaže city sem pro-

střápe. Paolo MANTEGAZZA: *Physiologie ženy*. Praha 1894, s. 317an.; Božena SLÁMOVÁ: *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method. Studie sociálně-lékařská*. Praha 1937, s. 3-5, 9

⁴⁷³ T. G. MASARYK: *Mravní názory*. Vybral Zdeněk Franta. Praha 1923, s. 142.

⁴⁷⁴ „Milujte, ale neploďte!“ hlásal do češtiny překládaný P. Mantegazza. „Mějte málo dětí, ale do nich vložte všechny poklady svých citů a svých sil, dejte otčině málo, ale zdravých, silných a vzdělaných občanů, nezalidňujte chudobinců a nemocnic lidmi, kteří zlořečí svému životu i těm, kteří jim ho dali.“ MANTEGAZZA: *Hygiena lásky*, s. 319.

nikaly ve větší míře. Jejich úplné vítězství však ještě zdaleka nemělo nastat. Sociálních a ekonomických imperativů ubývalo směrem k dolním příčkám sociálního žebříčku, tam však většinou chybí prameny, takže tvrzení, že v dolních vrstvách rozhodovaly při volbě životního partnera city, je pouhou hypotézou.

Pokud se týče situace po uzavření manželství, opět záleželo na sociálním postavení. Rozhodně nelze tvrdit, že u vyšších a středních vrstev byla žena vážena a milována, nicméně snad nejdříve se s ženou zacházelo v prostředí selském. Právě tam vznikla přísloví odrážející ekonomický význam manželství, respektive význam ženina věna: „Smrt ženy a život koně dělají z muže boháče“, „V životě muže jsou dvě krásné chvíle: když si ženu bere a když ji pohřbívá“...⁴⁷⁵

Při manželských neshodách nebylo na rozvod dlouho ani pomýšlení. Ve středověku a raném novověku se rozváděli jen panovníci. Josefský manželský patent přinesl možnost zrušení společného bydlení manželů, rozvod od stolu a lože, v případě hrubého nakládání, ale musejí s ním souhlasit obě strany, rozhodnutí rozvést se oznámit vrchnosti nebo soudu a musí k němu být přiloženo písemné osvědčení příslušného duchovního, který se má snažit oba manžely smířit.⁴⁷⁶ Ve Francii rozvod zavedla revoluce v roce 1792, ale už Napoleon tuto vymoženost v podstatě zrušil, rozvod byl znovu uzákoněn až roku 1884. V Rakousku byl podle konkordátu z roku 1855 rozvod dvoustupňový: rozvedení od stolu a lože mohli bydlet odděleně a byli zbaveni manželských povinností, ale zůstávali právně v dále platném manželství a nemohli uzavřít nový sňatek. Teprve osoby rozloučené mohly uzavřít další sňatek. Rozvod vyžadoval nákladný proces u konzistorního soudu;⁴⁷⁷ u nekatolíků byl snazší. V roce 1880 bylo v Rakousku napočteno 2957 osob rozvedených a rozloučených, tento počet se do konce století nijak významně nezvýšil.⁴⁷⁸ Problém nevydařeného manželství je zatím málo prozkoumán, ale i z prostředí českých osobností známé příklady, ať se jedná o manželství Boženy Němcové, Karoliny Světlé, dcery Františka Ladislava Riegrova Marie s Václavem Červinkou, zůstávaly bez oné rozvodové „koncovky“. Důvody tak „nicotné“ jako neporozumění, fyzické nási-

⁴⁷⁵ Cit. dle Elisabeth BADINTER: *L'Amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIe siècle - XXe siècle)*. Paris 1981, s. 63.

⁴⁷⁶ Josef TUREČEK: *Manželský patent Josefa II.* In: *Miscellanea historico-iuridica*. K šedesátinám Jana Kaprasa. Praha 1940, s. 287.

⁴⁷⁷ KLABOUCH: *Manželství*, s. 86.

⁴⁷⁸ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 165.